

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

YAŞAR ALİM OĞLU NURİYEV

EKSPRESSİVLİK VƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ONUN
QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

10.02.04 – German dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2007

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

filologiya elmləri namizədi, dosent
Böylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti

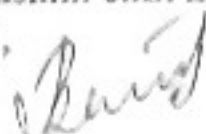
Müdafiə 16 may 2007-ci il tarixdə saat 11 ⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universitetində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küç, 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Aftoreferat 16 aprel 2007 – ci ildə göndərilmişdir.

D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi,
dosent

Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Təqdim edilən dissertasiya işi ekspressivlik anlayışının mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına və nitqdə ekspressivliyin qrammatik ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Dilçilikdə mühüm bir anlayış kimi nəzərdən keçirilən ekspressivlik dilin iki başlıca funksiyalarından biri olan ekspressiv funksiya ilə əlaqədardır və mahiyyəti insanın xarici aləmi qavramasının subyektiv cəhətlərini, fərdin və ya müvafiq kollektivin subyektiv təəvvürlərini, mülahizəsini, hiss və emosiyalarını əks etdirməkdən ibarətdir.

Bu vaxta qədər ekspressivlik anlayışına həsr edilmiş bir çox əsərlərin yazılmasına baxmayaraq nəzərdən keçirdiyimiz dilçilik ədəbiyyatında bu anlayışın mahiyyəti demək olar ki, sona qədər açıqlanmamışdır. Belə ki, istifadə etdiyimiz dilçilik ədəbiyyatında ekspressivlik anlayışı "obrazlılıq", "intensivlik", daha tez-tez isə "emosionallıq" anlayışları ilə qarışdırılır. Odur ki, ekspressiyanın mahiyyətini tam aydınlığı ilə dərk etmək üçün birinci növbədə ekspressivliklə yuxarıda qeyd edilən anlayışlar arasındakı fərqi göstərmək olduqca gərəklidir. Bundan əlavə, dil vasitələrinin zəngin ekspressivlik imkanlarının araşdırılmasının, nitqin daha canlı və cazibədar, təsirli və dərin məzmunlu, emosional və dolğun olmağa xidmət edən ifadə resurslarının aşkar edilməsinin mühüm əhəmiyyətə malik olduğu şübhəsizdir. Biz tədqiqatımızda bu məsələləri dəqiqləşdirmişik. Bunlar dissertasiya mövzusunun aktuallığını sübut edən faktlar hesab edilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ekspressivlik anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq və nitqdə ekspressivliyin qrammatik ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməkdir.

Bununla əlaqədar tədqiqatın qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- ekspressiv nitqin ünsiyyətdəki rolunu müəyyən etmək;
- ekspressivlik anlayışı ilə obrazlılıq, intensivlik, qiymətləndirmə, emosionallıq anlayışları arasındakı fərqli cəhətləri araşdırmaq və aşkarlamaq;
- cümlənin kommunikativ növlərində ekspressivliyin ifadə imkanlarını aşkar etmək;
- elliptik cümlələrin ekspressivliyin ifadə edilməsindəki rolunu müəyyən etmək;

-sadə nidaların, həmçinin frazeoloji vahidlərdən ibarət nidaların ekspressivlik xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;

-qüvvələndirici zərflər və ədatların ekspressivliyin ifadə edilməsindəki rolunu müəyyən etmək;

-təkrarların ekspressivliyin ifadə edilməsində rolunu aşkarlamaq;

-And +but və You+ (Adj) Noun! strukturlu cümlələrdə ekspressivliyin ifadə edilmə imkanlarını aşkar etmək;

-inversiyanın ekspressivliyi ifadə etmə imkanlarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı rabitəli nitqdə ekspressivliyi ifadə edən vasitələri araşdırmaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ekspressivlik anlayışı dilçilik nəzəriyyəsi fonunda nəzərdən keçirilmiş, məsələ ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında öz əksini tapmış fikir və mülahizələr araşdırılmaqla ekspressivlik anlayışını emosionallıq, obrazlılıq, intensivlik, qiymətləndirmə anlayışlarından fərqləndirən xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmiş, həmçinin ingilis dilində müxtəlif vasitələrin ekspressivliyi ifadə etmə imkanları araşdırılmışdır ki, bunlar da tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada ekspressivlik, emosionallıq, obrazlılıq, intensivlik, qiymətləndirmə anlayışları ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında öz əksini tapmış fikir və mülahizələr nəzərdən keçirilərək saf- çürük edilmiş və bunlara müəllif tərəfindən müəyyən şərhlər verilmiş, üslubi cəhətdən dilin funksional xüsusiyyətləri aşkar edilmiş, cümlənin qrammatik quruluşunun kəsb etdiyi üslubi çalarlıqlar aşkarlanmışdır. Bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Tədqiqat işinin nəticələrindən ingilis dilinin nəzəri və praktik qrammatikası üzrə aparılan mühazirə və seminar məşğələlərində, ingilis dilinin tədrisi və ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə prosesində, eləcə də dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində faydalanmaq olar. Bu da həmin tədqiqatın praktik əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işi sinxron aspektdə aparılmışdır. Dissertasiyada əsasən təsviri və transformasiya metodlarından istifadə edilmişdir. Transformasiya metodu vasitəsilə xüsusən əmr-sual və əmr-nəqli cümlələrini kommunikativ məqsədinə görə ifadə etdiyi mənalara və ekspressivliyi saxlamaqla onları nəqli cümlələrə çevirməyin mümkünlüyü göstərilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin "İngilis Dilinin Qrammatikası" kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar 8 məqalə nəşr olunmuşdur ki, bu məqalələrdə tədqiqat işinin əsas müddəaları öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Əsər giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, obyektindən, elmi yeniliyindən, tədqiqatın metod və mənbələrindən, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, işin aprobasiyasından danışılır.

"Ekspressivlik anlayışının mahiyyəti" adlanan birinci fəsildə ekspressivlik anlayışının mahiyyətindən, onun ünsiyyətdəki rolundan danışılmış, ekspressivlik ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında öz əksini tapmış fikir və mülahizələr nəzərdən keçirilərək saf-çürük edilmiş, ekspressivlik anlayışı ilə emosionallıq, obrazlılıq, qiymətləndirmə, intensivlik anlayışları arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr müəyyənləşdirilmiş və yeri gəldikdə bu məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Hazırkı tədqiqatda ekspressivliyin kommunikativ-praqmatik yanaşma çərçivəsində, yəni kommunikasiya aktının iştirakçıları arasındakı münasibətlər baxımından, başqa sözlə, dilin əsasən praktik həyatda işlədilməsi baxımından¹ öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir ki, bu da zənnimizcə, ekspressivliyin işlənməsinin dolğun təsvirini verir.

Tədqiqat zamanı ekspressivlik və emosionallıq anlayışları ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz müəlliflərin fikirləri ilə tanış olduqda aydın olur ki, onların bir qismi (Ş.Balli, V.Matezius, V.V.Vinoqradov, A.N.Savçenko, A.M.Kotov və s.)² bu anlayışları bir-biri ilə eyniləşdirir, digərləri (E.M.Qalkina-Fedoruk, S.S.Berkner və s.)³ bu anlayışları

¹ E.Koveriu. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, 2006, s. 21.

² Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во иностранной литературы. 1961; Матеиус В. Язык и стиль / Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс. 1967; Савченко А.Н. Образно-эмоциональная функция речи и поэтическая речь. М.: Изд-во Ростовского ун-та, 1978.

³ Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. ст. по языкознанию. М., 1958; Беркнер С.С. Экспрессивные

cyniləşdirməməyə tərəf çıxır və ekspressivliyi ifadəliliyin gücləndirilməsi kimi müəyyən edir. Digər bir qrup diqilər (L.M.Vasilyev, V.I.Şaxovski və s.)¹ bu anlayışları bir-birindən fərqləndirməyi vacib hesab edir.

Bu fəsildə gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, emosionallıq ekspressivliyin bir hissəsi deyil, onun yaranmasında bir vasitədir, əsasdır. Fikrimizə, emosional elementlərdən subyektiv münasibəti, hissləri, insanın əhval ruhiyyəsini ifadə etmək və digərlərinin hisslərinə təsir etmək üçün istifadə olunur, ekspressivlik isə emosiyaların, iradənin, eləcə də fikirlərin çatdırılmasında ifadəliliyin gücləndirilməsinə xidmət edir. Emosionallıq və ekspressivlik anlayışları arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, emosionallıq sözün mənə komponentini və dil formalarını təşkil edərək dil sisteminə daxildir. Ekspressivlik isə kommunikasiya prosesində ötürücü tərəfindən dil vahidlərinin seçilməsi və işlənməsi nəticəsində yaranır. Emosionallıq hisslərin ifadəsi, ekspressivlik isə hisslərin və fikirlərin ifadəliliyidir, onların dildə ifadəsidir. Emosionallıq sözün geniş mənasında insanın keçirdiyi hisslərin dərəcəsi, ekspressivlik isə həmin hisslərin ifadəlilik və təsirlilik dərəcəsidir.² Bu anlayışların, yəni emosionallıq, ekspressivlik və qiymətləndirmənin fərqləndirilməsi, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, bu anlayışların əsasında ötürülən informasiyaya, söylənilən fikrə göstərilən müxtəlif növ münasibətlər dayanır. Həm danışıqna, həm də digər şəxsə aid olan emosiyadan fərqli olaraq, qiymət həmişə danışanla

---

средства английской диалогической речи / Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков, вып. I, Воронеж, 1964.

¹Васильев Л.М. "Стилистическое значение", экспрессивность и эмоциональность как категории семантики // Проблемы функционирования языка и специфики речевых разновидностей. Пермь, 1985; Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987; Шаховский В.И. Проблема разграничения экспрессивности и эмотивности как семантической категории лингвостилистики // Проблемы семасиологии и лингвостилистики, вып. 2, Рязань, 1975.

²Abdullayev S.Ə. Ekspressiv təədiqlik və ekspressiv inkarlıq. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1970, s. 13.

bağlıdır¹ və fikrimizə, obyektin xüsusiyyətlərinin subyektin ona olan münasibəti vasitəsilə ifadə olunması kimi başa düşülə bilər.

Ekspressivlik və obrazlılıq anlayışları arasındakı əlaqədən bəhs edərkən isə deməliyik ki, ekspressivlik anlayışı obrazlılıq anlayışından daha genişdir; belə ki, heç də hər ekspressiv nitq obrazlı olmur, lakin hər hansı bir obrazlı nitq ekspressivdir, çünki ifadəlilik ekspressiv nitqin əsas keyfiyyətlərindən biridir.

Ekspressivlik adı çəkilən anlayışlarla deyil, həmçinin intensivlik anlayışı ilə eynilik təşkil etdiyini göstərən fikirlərə də rast gəlirik. Sözün əks etdirdiyi hadisənin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsini bildirən, bu hadisənin dərəcəsini, miqdarını göstərən mənə intensivlik hesab olunur. Ekspressiv işarə referentin kəmiyyət və ya keyfiyyət səviyyəsini əks etdirdikdə, intensivlik meydana çıxır. Intensivlik təkcə predmet və hadisələrin əlamətlərinin yüksək dərəcəsini bildirmək üçün deyil, həmçinin ötürücünün emosional vəziyyətini, onun söylənilən fikrə münasibətini də bildirir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində "Cümlələrin kommunikativ növlərində ekspressivlik" adlanır. Bu fəsilə ekspressiv nitqin qrammatik ifadə vasitələri kimi sual, əmr və nida cümlələri, habelə nidaların ekspressiv nitqdəki rolu müəyyənləşdirilir.

Bildiyimiz kimi, sual cümlələri izaha ehtiyacı olan, yaxud naməlum əşya və ya məşum barədə məlumat almaq üçün cavab tələb edən cümlələrdir. Sual cümlələri spesifik formal əlamətlərə, daha doğrusu, sual intonasiyasına, xüsusi sintaktik quruluşa, yəni söz sırasına və sual sözləri, yəni sual əvəzliləri, sual zərfləri və sual ədatları ilə işlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Sual cümlələri nəqli cümlələrə nisbətən daha geniş, daha yüksək səviyyədə ekspressivlik ifadə etməsi ilə səciyyələnir.

Ekspressiv sual cümlələri arasında əvəzlikli və əvəziksiz suallara uyğun gələn iki növ modeli fərqləndirmək olar. Ekspressivlik bildirən əvəzlikli sual modelləri sual sözünün növündən, inkarlığın iştirak edib-etməməsindən, modal sözlərin işlədilməsindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Digər sözlə, əvəzlikli ekspressiv sual-nida cümlələrinə what (whatever), why, how, (however) əvəzliləri ilə işlənən cümlələr aid edilir və həmin cümlələrin xəbəri inkarda da işləyə bilər.

¹ Губенко Н.В. Экспрессивность средств выражения утверждения и отрицания в языке подлинника и переводах романов Э.М.Ремарка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2006, с.13.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif bədii ədəbiyyatda rast gəldiyimiz nümunələr üzərində təhlil apararaq əvəzlikli ekspressiv sual-nida cümlələrini aşağıdakı struktur modellərə uyğun qruplaşdırmaq mümkündür.

Model I. Wh + V_{aux} + S + P (+ SP)¹

Məs.: O! father, what have you done, with the garden that should have bloomed once, in this great wilderness here! (Charles Dickens. *Hard Times* p.239)

Bu struktura malik cümlə narazılıq, səbəbilik hisslərinin xüsusi ekspressivliklə ifadəsinə xidmət edir.

Model II. Wh + V_{aux not} + S + P + SP

Məs.: Oh, why doesn't he stop that damned noise! (Osborne John. *Look Back in Anger*.p.135).

Bu model vasitəsilə ekspressiv inkarlıq bildirilir. Bundan başqa, inkarlıq öz-özlüyündə cümləyə ekspressivlik verərək ötürücünün həyəcanını, hissini ifadə edə bilir və bu yolla sual-inkar nida cümlələrində emosional deskriptor kimi çıxış edir.

Model III. Wh + V_{link} + NP (+Adv)²

Məs.: Whatever is the matter with you! (Bernard Shaw. *Plays Pleasant*.p.124).

Əsas məlumat almaq üçün subyektiv-qiymətləndirici fon yaradan belə struktura malik cümlədə mübtəda I şəxs əvəzliyi ilə, xəbər isə mean, wonder və s. kimi fellərlə ifadə edilir. Məs.:

Model IV. How + V_{aux} + S + P.³

Məs.: 1) Dear me, how did that get there! (Irish Murdoch. *Under the Net*. p.67).

Əvəzliksiz ekspressiv sual-nida cümlələri isə aşağıda göstərilmiş struktur modellər əsasında qruplaşdırıla bilər.

Model I. V_{aux} + S + P (+SP).⁴

Do you know that! Will that suit you! (Christie Agatha. *The Mystery of King's Abbot* p.24).

¹ Burada Wh - sual sözü, V_{aux} - köməkçi fel, S - mübtəda, P - müstəqil mənası olan xəbər, SP - cümlənin 2-ci dərəcəli üzvünü göstərir.

² NP - xəbərin ad hissəsi, Adv - zəriflik.

³ V_{aux} - Do köməkçi feli, yaxud can (could) modal feli.

⁴ Burada V_{aux} şərti olaraq do, have, shall, will köməkçi felləri göstərir.

SP-secondary part

Bu model vasitəsilə danışan şəxsin narahatlıq hissi xüsusi ekspressivliklə ifadə edilir.

Model II. $V_{aux\ not} + S + P$

Bu modelə əsasən, xəbər inkar formada işlədilir və narazılıq hissi ekspressiv tərzdə ifadə edilir. Məs.:

Mother, haven't you finished that tea yet! (Waterhouse Keith and Willis Hill. *Billy Liar*. p.271).

Model III. $V_{link} + S + NP$

Verilmiş modelə əsasən qurulan cümlə hər hansı bir faktın, məlumatın tədiqini ekspressiv tərzdə ifadə edir. Qeyd edək ki, inkar formada olan nida ritorik sualla bərabər qismən yəqinlik, əminlik mənalarını da ifadə edir. Məs.:

Wasn't it a lovely wedding!

Model IV. $S + P + SP$.

Bu cür söz sırasına malik olan sual-nida cümlələri heyranlıq, çaşqınlıq, inamsızlıq və s. kimi mənaları ekspressiv tərzdə ifadə edir.

Məs.: You thought that, Ralph! You actually thought that I might have done it? (Christie Agatha. *The Secret of Chimneys*. p.201).

Model V. $S + V_{aux} + NP / V_{not} + S$ yaxud

$S + V_{aux\ not} + NP / V + S^1$

Bu struktura malik cümlələr vasitəsilə ironiya, əminlik, sevinc hissləri ekspressiv tərzdə ifadə olunur. Məs.:

1) That's likely, isn't it!

2) Well that weren't much advice, was it!

Tədqiq etdiyimiz materialdan belə qənaətə gəlmək olar ki, dildə insanın daxili duyğu və hisslərini, keçirdiyi müxtəlif emosiyaları model halında tam əhatə etmək çətindir. Çünki ekspressivlik həm sözün mənasına, həm də müxtəlif vasitələrin, yəni leksik-semantic, qrammatik, fonetik vasitələrin iştirakına əsasən ifadə olunur ki, bunlar da insanların daxili duyğu və hisslərini, əhval-ruhiyyəsini, fərəhini, nifrətini, qüssəsini, məhəbbətini və s. bildirməklə yanaşı, onları emosional cəhətdən də qiymətləndirir. Buna baxmayaraq, ekspressivlik baxımından nəzərdən keçirdiyimiz faktik materiallar əvəzlikli ekspressiv sual cümlələrini dörd struktur model, əvəziksiz ekspressiv sual cümlələrini isə beş struktur model əsasında qruplaşdırmağa imkan verir.

¹ V_{aux} şərti olaraq do, be, have, shall köməkçi fəllərini göstərir.

Ekspressiv mənanı ifadə etmək sırf əmr cümlələrindən başqa, onun, əmr-sual və əmr-nəqli cümlələrə bölünən yarımqruplarına da xasdır. Əmr-sual cümlələri nidahıq kəsb edərək danışanın emosional vəziyyətini ekspressiv tərzdə əks etdirir. Formaca əmr, məzmun baxımından isə sual bildirən əmr-sual cümlələrinə dair nümunələr verək. Məs.

1) Tell me what to do, Father! → What shall I do, Father?

2) But tell me, Daddy, where are you going! → Daddy, where are you going?

3) Ask him if he's got any hot-cross buns! → Has he got any cross-buns?

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə birinci yerdə dayanan suallıq seması əmrlik semasını qismən qabaqlayır ki, belə cümlələrin də kommunikativ məqsədi danışana məlum olmayan informasiyanın soruşulmasıdır.

Əmr-nəqli cümlələrinə gəldikdə isə, onların ekspressivlik baxımından iki növünü fərqləndirmək olar.

Birinci növ struktur baxımından öz-özlüyündə tabeli mürəkkəb cümlələri təmsil edir və burada baş cümlənin əsas mənə daşıyan feli əmr formasında işlədilir. Bu növ cümlələrə aid aşağıda verilmiş nümunələrdə təhrik, məlumat və əsəbilik, heyranlıq kimi emosional hisslər ekspressiv tərzdə ifadə olunur. Qeyd edək ki, həmin cümlələri transformasiya yolu ilə ümumi kommunikativ məqsədini saxlamaqla nəqli cümlələrə çevirmək olar. Məs.:

1) He can't live on air. Look how fat he is! → He is fat.

2) Look who we have here? → we have somebody here.

3) -I want my bath! I want my water! Tell them I want my bath, Mcl! → I want my bath.

İkinci növ əmr-nəqli cümlələrinin məqsədi danışanın keçirdiyi emosiyaları və qiyməti ifadə etməkdir. Mürəkkəb ismi xəbər ad hissəsi kimi çıxış edən isimlər və sifətlər *fool, clown, ass, goose, silly, bossy, ridiculous* və s. bu kimi sözlərlə ifadə olunaraq cümləyə aydın ekspressiv-qiymətləndirici çalar verir. Məs.:

The nurse. (Swivels in her chair, looks back). Doubt it; it's a trick he has, allows patients to think he isn't watching.

The wife. (abrupt). Don't be ridiculous! (Aldington: R. Short Stories p.161). → You are ridiculous.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmr- sual və əmr- nəqli növ cümlələrin kommunikativ məqsədini təkcə transformasiya üsulu ilə deyil, həmçinin cavab replikasını, yaxud fəaliyyəti təhlil etməklə də müəyyən etmək olar. Cavab replikası bu növ cümlələrin semantikasının göstəricisi kimi çıxış edir;

Aparığımız tədqiqat göstərir ki, nitqin ekspressivliyi baxımından digər cümlələr içərisində nida cümlələri xüsusilə seçilir, belə ki, bu cümlələrin ünsiyyət zamanı ötürülən məlumat nəticəsində yaranan müxtəlif mənə çalarlarını, münasibətləri, bir-birindən fərqli emosiyaları, bir sözlə desək, ekspressivliyi ifadə etmək imkanları daha genişdir.

Qeyd edək ki, ekspressivlik cümlələrin bütün kommunikativ növlərində ifadə oluna bilər. Başqa sözlə desək, haqqında danışılan hər bir cümlə, yəni nəqli, sual və ya əmr cümləsi qüvvətli emosiya bildirdikdə öz sintaktik quruluşunu dəyişmədən nida cümləsinə çevrilə bilər. Məntiqi vurğu altına düşən sözün hansı nitq hissəsi olmasından asılı olaraq nida cümlələrinin iki növünü- ismi, yəni substantiv və sifəti, yəni adyektiv növünü göstərmək olar.

Birinci qrup cümlələrinin strukturunu predmet və hadisələrin qiymətini bildirən adlar təşkil edir. Bu zaman *what* sözündən və qeyri-müəyyənlik artıqlından istifadə edilir ki, bu da həmin emosional-qiymətləndirici sözləmə böyük ekspressivlik verir. Məs.:

"He says he can get you do anything he wants. He says you just eat out of his hand" "What nonsense! I don't believe a word of it"

Adyektiv tipli nida cümlələrinin nüvəsini ekspressiv-qiymətləndirici sifətlər və zərflər təşkil edir. *How* intensivatoru ilə işlənərkən ekspressiv çaların ifadəsində güclü ekspressivlik əldə edilir.

"You go somewhere every day, and your father wants it to stop"
"How crazy!" said Josephine, and she added vehemently. "How utterly insane!"

Dissertasiyanın üçüncü fəslində "Ekspressivliyin digər ifadə vasitələri" adlanır. Bu fəslərdə isə elliptik cümlələr, fikrin emosional və ekspressiv tərzdə ifadə edilməsinə xidmət edən təkrarlar, qüvvətləndirici zərflər və ədatlar və onların ekspressivlik ifadə etmə imkanları, ekspressiv nitqdəki rolu müəyyənləşdirilir. Dissertasiyanın bu fəslində, eyni zamanda, ingilis dili cümlələrinə xas olan söz sırasının dildə ekspressivlik, emosionallıq ifadə etmə imkanlarından da bəhs edilmişdir.

Qüvvətləndirici zərflər və ədatlar ekspressivliyin ifadə edilməsində bir vasitə kimi. Tədqiqat göstərmişdir ki, danışanın subyektiv münasibətini ifadə edən, söylənilən fikri kəşərli və təsirli edərək onun yüksək hiss-həyəcanla, ekspressiv tərzdə ifadəsinə xidmət edən vasitələrə zərfləri və ədatları da aid etmək olar. Bunu aşağıda verilmiş nümunədən aydın görmək mümkündür.

- You must be nice to that girl, Julia.

- You know very well I can be "nice" to her, but I won't be "nice" for her. You are deliberately submitted her to it. You won't even move two miles away on to the next farm. You won't even take that much trouble to make her happy. Remember that. (Charles Dickens. *Hard Times*.p.146)

Qətiyyətlə demək olar ki, yuxarıda verilmiş nümunədə istifadə olunmuş *even* ədatı danışanın nitqini ekspressiv baxımdan qüvvətləndirir, onun müzakirə olunan hadisəyə münasibətini bildirir. Bu nümunədə ekspressiv-qüvvətləndirici ədatın təkrar olunması da danışanın emosional vəziyyətini ekspressiv tərzdə ifadə edir.

Təkrarlar ekspressivliyin ifadə edilməsində bir vasitə kimi. Dildə danışanın subyektiv münasibətini, ətrafda baş verən hadisə ilə bağlı hiss- həyəcanını dinləyiciyə ekspressiv baxımdan daha kəşərli və təsirli çatdırmaq üçün təkrarlardan geniş istifadə edilir.

...when we meet we do not know what to say. It is, perhaps, the same with him as with me. We are each saying to ourselves, "If I were sure!- That is why, Sir Henry, I beg of you to say to me, " You may be sure , whoever killed your uncle, it was not Charles Templeton!- Say it to! Oh, say it to me! I beg- I beg!(Charles Dickens. *Hard Times*.p.246)

Yuxarıda verilmiş birinci nümunədə danışan şəxs həmsöhbətin onunla səmimi olmasını xahiş edir və *say it to me* və *I beg* cümlələrini təkrar etməklə keçirdiyi həyəcan hissini ekspressiv şəkildə ifadə edir.

And və but strukturlu nida cümlələrdə ekspressivlik. *And* və *but* bağlayıcıları təkcə müstəqil cümlələri və tabesiz cümlədəki üzvləri bir-birinə bağlamır, həmçinin özündən əvvəl gələn fikrə qarşı danışanın ekspressiv qiymətləndirici münasibətini daha aydın göstərmək, ifadə etmək üçün geniş işlənmə imkanına da malik olur. And və but bağlayıcılarının daxil olduğu modellər vasitəsilə həyəcan, narahatlıq, etiraz, heyranlıq, və s. bu kimi emosiyaları, danışanın emosional vəziyyətini bildirmək prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məs:

1) -I didn't expect to find either of you here.

-But the telegram!

-What telegram?

2) "Poet! His head's the wrong shape-too much jaw and the eyes too deep in".

"But his hair! Don't you find him an attractive subject?"

Bu nümunələrdəki *But the telegram! But his hair!* cümlələri danışanın hazırki şəxsə verdiyi qiymətin göstəricisi olan qiymətləndirici xüsusiyyəti qeyd etmək və eyni zamanda həmsöhbət tərəfindən ifadə olunan digər xüsusiyyətlər nöqtəyi-nəzərindən onu malik olduğu qiymətlə qarşılaşdırmaq məqsədilə işlədilir.

Araşdırdığımız dil materialları göstərir ki, and bağlayıcısı qarşılaşdırma və inkarlıq mənası ifadə etdiyi digər modellərdə də nida cümlələrinin qurulmasında əhəmiyyətli rolə malikdir. Buraya N/inf+and+N/inf; Prn+and+Pos. Prn+N! modellər aid edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, baş verən hərəkət və hadisələrə, situasiyalara emosional-ekspressiv münasibəti ifadə etmək məqsədi daşıyan cümlələrin əsasını N/inf+and+N/inf! modeli təşkil edir. And bağlayıcısı danışanın nöqtəyi-nəzərindən bir araya sığmayan iki anlayışı, hərəkəti bir-biri ilə bağlamaq, əlaqələndirmək funksiyası daşıyır.

Wife and his friend! A hundred times a day he assured himself that he trusted Fleur. Only Wilfrid was so much more attractive than himself, and Fleur deserved the best of everything. Besides Wilfrid was going through torture and it was not a pleasant thought. (Galsworthy John. The Man of Property.p.105)

Bu iki şəxs, yəni *Wife and his friend!* arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcud olması danışan şəxsə qəzəb, əsəbilik, inamsızlıq hissləri ifadə edir və *wife and his friend!* nida cümləsi vasitəsilə həmin şəxslər arasında qarşılıqlı əlaqənin olması faktına güclü emosional-ekspressiv hiss ifadə olunur.

You + (Adj.) Noun! tipli cümlələrdə ekspressivlik. Danışanın emosional münasibətinə hər hansı hadisənin onda doğurduğu hisslərin ifadə edilməsində You +(Adj) N!, Such+(article) noun! tipli struktur model əsasında qurulan cümlələrin xüsusi rolu vardır. Nəzərdən keçirdiyimiz You+(Adj)N! modeli əsasında qurulan cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, burada qiymətləndirici əlamətin daşıyıcısı funksiyasında, daha doğrusu, mübtəda rolunda əsasən you şəxs əvəzliyi işlədilir. Məs:

1) "Did he kiss you?" -"Yes, I liked it" -"You bitch!"

2)Such a woman! A disabled, drunken creature, barely able to preserve her sitting posture by steadying herself with one begrimed

hand on the floor, while the other was so purposeless in trying to push away her tangled hair from her face, that it only blinded her the more with dirt upon it. ((Charles Dickens, *Hard Times*, p. 106)

Ekspressivliyin ifadə edilməsində elliptik cümlələrin rolu. Qeyd etmək lazımdır ki, elliptik cümlələr dildə obyektiv surətdə mövcud olaraq nitq prosesində geniş surətdə işlənir. Lakin elliptik cümlələrdən istifadə etmək üslubi səciyyə daşıyır. Odur ki, elliptik cümlələrin semantik-üslubi xüsusiyyəti nitq vahidləri tərkibində müxtəlif növ elliptik cümlələrin işlənməsinin əsas səbəblərindən biri hesab oluna bilər. Bədii ədəbiyyatdan götürdüyümüz nümunələr göstərir ki, müxtəlif emosional vəziyyətləri ekspressiv tərzdə ifadə etmək üçün elliptik cümlələrdən istifadə olunur. Məs.:

"You still love him, in a fact?"

"No such thing. The idea", she exclaimed angrily.

"Love a traitor!" (Arden John, *Live like Pigs*, p.55).

Yuxarıdakı nümunədə fel elliptik cümlə şəklində işlənməmişdir ki, burada həmsöhbətin söylədiyi fikrin dənizə şaxsda doğurduğu hiddət, qəzəb hissi ekspressiv tərzdə ifadə olunur. Bu qəzəb, hiddət hissi *angrily* sözü ilə daha emfatik şəkildə göstərilir.

İngilis dilində söz sırası və inversiya ekspressivliyin ifadə vasitəsi kimi. Ötürücünün söylənilən fikrə özünün ekspressiv münasibətini bildirən, ətrafda baş verən hadisələrə xüsusi emosional və ekspressiv çalarlıq verərək onu qəbulediciyə daha aydın, qabarıq, ekspressiv tərzdə çatdırmağa xidmət edən üslubi, yaxud emfatik inversiya dildə geniş şəkildə istifadə edilir. Müəyyən bir fikrin daha emosional və ekspressiv şəkildə ifadə edilməsinə xidmət edən bu və ya digər cümlə üzvünün təkcə ekspressiv deyil, həmçinin məntiqi baxımdan ayrılması onun, yəni cümlənin aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsinə ehtiyac duyulduğunu göstərir. Çünki, cümlənin kommunikativ tərəfinin aktual üzvlənmə vasitələri ilə tədqiqi nəticə olaraq həmin cümlənin formal aspektinin aktual üzvlənməsinin daha da dərinlən dərk edilməsinə gətirib çıxarır. Aktual üzvlənmə zamanı cümlə xüsusi olaraq qurulur, onun kompozisiyası ehtiva bir hala gətirilir ki, ən vacib informasiya önə çəkilir. Cümlə quruluşunda özünə müəyyən mövqə tutan yeni məlumat kommunikativ aktın psixologiyasına uyğun olaraq şüurlu surətdə cümlənin əvvəlinə yerləşdirilir. Belə ki, bu mövqə eyni zamanda müvafiq emosional gərginliklə də mühəyiat edilir. Belə olarkən təbii ki, cümlədə söz sırasının subyektiv təzahürü meydana çıxır və söz sırasının cümlədə təbii, obyektiv axarı pozulur. Bu halda subyektivlik müəyyən

mənada qanunauyğun səciyyə daşıyır, çünki məqsədəuyğun şəkildə seçilən və qruplaşan situasiya sisteminin simvolları olan tema-remə üzvlənməsini şərtləndirir.

Beləliklə, tədqiqat zamanı istifadə etdiyimiz faktik dil materialları və apardığımız müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, inversiya adi tərzdə ifadə olunan fikri deyil, məhz müəyyən emosionalıq və ekspressivliklə müşayiət olunan fikri bildirmək üçün işlədilir.

Tədqiqatın əsas müddəaları aşağıda verilmiş nəticələrdə öz əksini tapmışdır.

1) Ekspressivlik ötürücünün qəbulediciyə və nitq predmetinə subyektiv baxından istiqamətlənmiş emosional çalarlı münasibətidir. Ekspressivlik nitqi daha qabarıq, daha təsirli etmək məqsədilə dildə mövcud olan fonetik, leksik, qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələrdən istifadə etməklə söylənilən fikrin ifadəliliyinin, təsirliliyinin qüvvətləndirilməsinə, deyilənlərin təsir gücünün artırılmasına və bununla da qəbulediciyə müəyyən emosional təsir göstərməyə xidmət edir.

2) Emosionalıq, intensivlik, obrazlılıq, qiymətləndirmə ekspressivliyin bir hissəsi deyil, onun yaranmasında bir vasitədir. Emosional elementlərdən subyektiv münasibəti, hissləri, insanın əhval-ruhiyyəsini ifadə etmək və digərlərinin hisslərinə təsir etmək üçün, ekspressivlikdən isə emosiyaların, iradənin, eləcə də fikirlərin ifadə edilməsində ifadəliliyin güclənməsi üçün istifadə olunur. Emosionalıq və ekspressivlik arasındakı fərq ondadır ki, emosionalıq sözün mənə komponentini və dil formalarını təşkil edərək dil sistemində daxildir. Ekspressivlik isə kommunikasiya prosesində dil vahidlərinin seçilməsi və işlənməsi nəticəsində ifadə edilir. Emosional ifadə həmişə ekspressivdir, ekspressiv ifadə isə həmişə emosional olmur.

3) Intensivlik ekspressivliyin ən vacib səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olub, onun, yəni ekspressivliyin ifadə olunma dərəcəsi, məzmunluluq ölçüsü, kəmiyyət ölçüsü kimi anlaşılır.

4) Obrazlılıq bir- birinə zidd olan obrazlı və obrazsız mənələrin vəhdətindən, leksemlərin mənası və leksik- semantik variantların vəhdətindən ibarətdir. Obrazlı sözlərin əsasında obraz dayanır. Obrazlılıq müvafiq sözlə əlaqədar olan real predmetlər, kollektivdə hadisə və münasibətlər haqqında bütöv əyani təsəvvür yaratmaq qabiliyyətidir.

5) Qiymətləndirmə obyektin xüsusiyyətlərinin subyektin ona olan münasibəti vasitəsilə ifadə olunması kimi başa düşülür. İnsanın hissələrini, emosiyalarını əks etdirən emosionallıq həmişə qiymətləndiricidir, qiymət isə həmişə emosional olmur.

6) Ekspressivlik baxımından əvəzlikli sual cümlələrinin dörd struktur modelini, əvəziksiz cümlələrin isə beş struktur modelini ayırmaq olar. Lakin dildə insanın daxili duyğu və hissələrini, keçirdiyi müxtəlif emosiyaları model halında tam əhatə etmək çətindir. Çünki ekspressivlik həm sözün mənasına, həm də müxtəlif vasitələrin, yəni leksik-semantik, qrammatik- morfoloji, qrammatik- sintaktik, fonetik vasitələrin iştirakına əsasən ifadə olunur ki, bunlar da insanların daxili duyğu və hissələrini, əhval- ruhiyyəsini bildirməklə yanaşı, onları ekspressiv cəhətdən də qiymətləndirir.

7) Ekspressivlik kommunikativ məqsədinə görə cümlələrin bütün növlərində ifadə oluna bilər. Bu zaman həmin cümlələr emfatik intonasiya sayəsində nidahq xüsusiyyəti kəsb edir.

8) Ötürücünün keçirdiyi hissələri, emosional vəziyyətini bildirmək, eləcə də ifadə etdiyi fikrə ekspressiv çalar verərək onu qüvvətləndirmək, daha təsirli etmək məqsədi ilə dildə qüvvətləndirici ədat və zərflərdən, eləcə də təkrarlar, paralelizm, antiteza, həmçinin xitab və həmçins üzvlərdən də geniş istifadə edilir.

9) Özündən əvvəl gələn fikrə ötürücünün ekspressiv qiymətləndirici münasibətini daha aydın göstərmək üçün dildə *and* və *but* bağlayıcılarının daxil olduğu modellərdən də geniş istifadə edilir.

10) *And* bağlayıcısı qarşılaşdırıcı və inkarlıq mənasını yerinə yetirdiyi digər modellərə uyğun nida cümlələrinin qurulmasında da əhəmiyyətli rola malikdir. Buraya *N/inf+and+N/inf*; *Prn+and+Pos.Prn+N!* modelləri aid edilə bilər. Bu modellərin istifadə edilməsi ötürücünün hiss və təəssüratlarla bağlı olan xüsusi həyəcanını ekspressiv tərzdə ifadə etmək imkanı verir və kommunikasiya aktının iştirakçıları arasındakı əlaqənin, münasibətin real olduğunu təsəvvür etməyin qeyri mümkünlüyünü ifadə edir ki, bu da qəbuledicidə kifayət qədər bir- birinə zidd, təzadlı hissələr oyadır.

11) Söz sırası özünü nəinki üslubi cəhətdən cümlənin mühüm vasitəsi kimi göstərir, eyni zamanda daha tam kommunikativliyə və informativliyə xidmət göstərən amil kimi çıxış edir. Rema funksiyasında çıxış edərək ön mövqedə işlənən cümlə üzvü cümlənin bütün informativ gərginliyini öz üzərinə götürmüş olur. Məhz bu cür dəyişilmiş söz sırası vasitəsilə məlumatı ötürən şəxs öz fikrini, keçirdiyi

hiss- həyəcanı qəbulediciyə daha qabarıq, təsirli və aydın çatdırmaqla ona emosional təsir edir, söylədiyi fikrə ekspressiv çalar verərək, onun ekspressivliyini təmin edir.

Dissertasiya istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı ilə bitir.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı elmi məqalələr nəşr edilmişdir:

1. Ekspressivlik anlayışının tədqiqi tarixindən // Elmi xəbərlər, ADU, Bakı, 2002, № 4, s.124-127.
2. Emosionallıq və ekspressivlik arasında qarşılıqlı əlaqə // Elmi xəbərlər, ADU, Bakı, 2002, № 5, s. 71- 74.
3. İntensivlik ekspressivliyi yaradan vasitə kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Mütərcim, 2003, № 2, s. 23-27.
4. Obrazlılıq ekspressivliyi yaradan vasitə kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, Mütərcim, 2003, № 2, s. 27-30.
5. Ekspressivliyin ifadə olunmasında inversiyanın rolu // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı, 2005, № 3, s. 295-301.
6. Təkrarlar ekspressivliyin ifadə edilməsində vasitə kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Mütərcim, Bakı 2005, № 3, s. 26-30.
7. О понятие экспрессивности // Вопросы гуманитарных наук, М., № 1, 2007, с. 146-149.
8. The expressive function of word order in English // Babylon-Azerbaijan, Seattle, USA, vol. 5, № 1, 2007, p. 12-23.

Expressiveness and its grammatical means of expression in modern
English

SUMMARY

The present dissertation is devoted to define the nature of expressiveness as well as to investigate mediums of expressiveness in language and to find out the elements serving to make a speech more lively, expressive and impressive.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and references.

The introduction contains argumentation of actuality of the topic, briefly describes the aims and tasks, linguistic methods, its theoretical and practical importance, and scientific novelty of the research.

Chapter 1 titled as "Nature of the notion of expressiveness" clarifies the notion of expressiveness, its role in communication and relation between expressiveness and such notions as emotiveness, figurativeness, assessment and intensiveness.

Chapter 2 titled as "Expressiveness in the communicative types of sentences" studies the potentials of expressiveness in interrogative, imperative and exclamatory sentences and the role of interjections in an expressive speech.

Chapter 3 titled as "Other means of expressiveness" analyses the role of elliptical constructions, intensifying adverbs and particles, repetitions and inversion in expressiveness.

The conclusion of the dissertation summarizes the basic results of the investigation.

Экспрессивность и грамматические средства её
выражения в современном английском языке

РЕЗЮМЕ

В диссертации ставится целью определение сущности экспрессивности, а также предоставление обширной информации о способах экспрессивности в языке и раскрытие элементов, делающих речь более живой и экспрессивной. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении содержится аргументация актуальности темы, краткое изложение цели и задач, лингвистических методов, обосновывается теоретическая и практическая значимость и указывается научная новизна исследования.

В I главе, озаглавленной «Сущность понятия экспрессивности», раскрывается само понятие экспрессивности, ее роль в общении и связь между экспрессивностью и такими понятиями как эмоциональность, образность, оценочность и интенсивность.

Во II главе под названием «Экспрессивность в различных типах предложений» представлены возможности использования экспрессивности в вопросительных, повелительных и восклицательных предложениях и показана роль восклицания в экспрессивной речи.

В III главе «Другие средства экспрессивности» проводится широкий анализ эллиптических предложений, усилительных наречий и частиц, повторов и рассматривается порядок слов и инверсия для выражения экспрессивности.

В заключительной части диссертации обобщены результаты исследования и представлены выводы по работе.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ЯШАР АЛИМ ОГЛУ НУРИЕВ

ЭКСПРЕССИВНОСТЬ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ЕЁ
ВЫРАЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Баку – 2007